

СТАТУТНЫЯ ПРЫНЦЫПЫ АРГАНІЗАЦЫІ КУЛЬТУРНА-АСВЕТНІЦКІХ ТАВАРЫСТВАЎ У БЕЛАРУСІ (1905–1914)

На аснове аналізу уставных дакументаў описваюцца прынцыпы ўстройства беларускіх культурна-просветіцкіх арганізацый у 1905–1914 гг. Приводзяцца найбольш характэрныя прыклады, раскрываючыя асаблівасці функцыянавання арганізацый на тэрыторыі Беларусі.

The article describes the principles of functioning of Belarusian cultural and educational organizations in 1905–1914 by means of analysis of their statutes. The most distinctive examples reveal the peculiarities of functioning of public organizations on the territory of Belarus.

Адным з важных вынікаў рэвалюцыі 1905–1907 гг. стала масавая легалізацыя грамадскіх арганізацый на тэрыторыі Расійскай імперыі, у тым ліку таварыстваў культурна-асветніцкага профілю ў Беларусі. У гэты перыяд урад распрацоўваў ясна новую заканадаўчую базу, якая б рэгулявала дзейнасць прыватных таварыстваў. Вызначэнне мэта і задач, асаблівасцей арганізацыйнага ўладкавання, правоў і паўнамоцтваў членаў, структуры кіраўнічых органаў і парадак іх выбару, а таксама іншыя неабходныя для функцыянавання таварыства нормы агаворваліся ў статутах гэтых арганізацый. Пасля афіцыйнай рэгістрацыі статут службыў галоўным дакументам для вырашэння ўсіх спрэчковых сітуацый, якія маглі ўзнікнуць у працэсе дзейнасці таварыства. Вывучэнне структурнай арганізацыі беларускіх культурна-асветніцкіх таварыстваў, механізмаў іх функцыянавання з'яўляецца адным з ключавых фактараў раскрыцця асаблівасцей культурна-асветніцкай працы на тэрыторыі Беларусі ў перыяд 1905–1914 гг.

Нягледзячы на актуальнасць вывучэння абазначанай праблематыкі, арганізацыйнае ўладкаванне беларускіх культурна-асветніцкіх таварыстваў не знайшло адлюстравання ў даследаваннях беларускіх гісторыкаў. Спробы вызначыць рэгіянальныя кантэксты функцыянавання культурна-асветніцкіх таварыстваў на тэрыторыі Расійскай імперыі шляхам аналізу іх статутаў рабіліся ў працах расійскіх гісторыкаў К.А. Дзягальцавай, І.Г. Касіхінай і Д.І. Папова¹.

Пачынаючы з 1890-х гг. у Міністэрстве ўнутраных спраў разгарнулася шырокая праца па стварэнні ўзорных статутаў для рознага тыпу таварыстваў (цвярозасці, дапамогі бедным, спажывецкіх, сельскагаспадарчых, музычна-драматычных і інш.), якія атрымалі шырокае распаўсюджванне. Часовыя правілы аб таварыствах і саюзах, уведзеныя 4 сакавіка 1906 г., рэгламентавалі структуру статутаў таварыстваў, якія жадалі атрымаць правы юрыдычнай асобы. У дадзеным статуте мусілі быць указаны: а) назва таварыства, яго мэта, раён і спосабы дзейнасці; б) імёны, імёны па бацьку, прозвішчы, званні і месцы жыхарства яго заснавальнікаў; в) парадак уступлення і выбыцця членаў; г) памер членскіх унёскаў і парадак іх выплаты; д) склад праўлення, спосабы яго ўтварэння і паўнамоцтваў; е) прадметы яго дзейнасці; ж) парадак дзейнасці справядлівасці; з) парадак змены статута².

Пераважная большасць статутаў культурна-асветніцкіх таварыстваў адзначалася тыповай структурай, якая ўтрымлівала некалькі абавязковых раздзелаў. Першы раздзел пачынаўся з вызначэння мэты таварыства, фармулёўка якой павінна была быць дакладнай і не дапускаць неадназначных тлумачэнняў. Як правіла, найбольш разгалінаваныя і вузкасפעцыялізаваныя мэты вызначалі ў сваіх статутах таварыствы навуковага кірунку. Мінскае таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі выводзіла яе з чатырох пунктаў: «а) вывучэнне і даследаванне Мінскай губерні, у праграму вывучэння ўваходзяць прадметы па заалогіі, батаніцы, геалогіі, глебазнаўству, метэаралогіі, гідралогіі, сельскай гаспадарцы і лесаводству, антрапалогіі, этнаграфіі, статыстыцы, археалогіі і па іншых галінах прыродна-гістарычных і геаграфічных ведаў; б) стварэнне прыродна-гістарычнага і этнаграфічнага музея; в) ахова помнікаў прыроды (жывёл, што знікаюць, раслін, участкаў некрэнутага лесу, балот і г. д.); г) садзейнічанне распаўсюджванню натуральна-гістарычных і геаграфічных ведаў у межах Мінскай губерні»³.

Грамадскія сходы і таварыствы вольнага баўлення часу ставілі за стандартную мэту «даставіць членам і іх гасцям магчымасць збірацца і бавіць вольны час са зручнасцю і карысцю, а таксама з мэтай развіцця ў іх любоў да мастацтва»⁴.

Таварыствы асветніцкага профілю вызначалі шырокія мэты: «засваенне і распаўсюджванне ведаў ва ўсіх абласцях»⁵; «таварыства засноўваецца ў мэтах дасягнення яго членамі ўсеакавай адукацыі»⁶; «садзейнічаць развіццю і распаўсюджванню навукі, літаратуры і мастацтваў»⁷.

Адзначым, што вялікая частка легальных беларускіх асветніцкіх таварыстваў была арыентавана на польскую і яўрэйскую нацыянальныя прысутнасці. Галоўную сваю мэту адзначаныя арганізацыі бачылі ў падтрымцы нацыянальнай культуры, распаўсюджванні ведаў і пісьменнасці на роднай мове: «садзейнічаць распаўсюджванню сярод яўрэяў г. Віцебска ведання старажытна-яўрэйскай мовы і вывучэння яўрэйскай літаратуры і гісторыі»⁸; «садзейнічаць вывучэнню і развіццю навуковай і мастацкай яўрэйскай літаратуры на старажытна-яўрэйскай, размоўнай яўрэйскай і іншых мовах»⁹; «садзейнічаць разумованню і маральнаму развіццю ўсіх пластоў польскага грамадства, распаўсюджваючы сярод яго асвету на роднай мове, і ўвогуле падняццю ўзроўню асветы сярод мясцовага насельніцтва»¹⁰.

У статутце пазначаліся спосабы дасягнення мэты, якія вызначалі форму дзейнасці таварыства: ладзіць адукацыйныя курсы, чытанні, лекцыі, размовы, музычныя і драматычныя вечары, канцэрты, выставы, спартыўныя практыкаванні і спаборніцтвы (футбол, тэніс, кракет, рухавыя гульні) і інш. Адзначаныя пункты падмацоўваліся заўвагамі абмежавальнага характару: ладзіць публічныя мерапрыемствы можна было толькі з дазволу мясцовай паліцыі і ў прысутнасці яе прадстаўнікоў, адкрыццё аддзяленняў дазвалялася толькі афіцыйным парадкам, пры стварэнні бібліятэкі таварыствы павінны былі кіравацца асобным статутам аб цензурі і друку. Адзначым, што згадванне падобнага кшталту заўваг у статутах таварыстваў было неабавязковым, але часта ўжывалася заснавальнікамі ў якасці дадатковага адлюстравання лапальнасці да існуючага дзяржаўнага ладу. Такім жа чынам асобным пунктам падкрэслівалася апалітычнасць таварыстваў¹¹.

Адзначаны раздзел статута, які ўсярэднена можна назваць «Мэта і спосабы дзейнасці таварыства», дапаўняўся пунктамі, што вызначаў раён дзейнасці таварыства. Заснавальнікі таварыстваў аддавалі перавагу дзейнасці ў вызначаным населеным пункце (з адпаведнага дазволу таварыства магло адкрыць аддзелы ў іншых мясцовасцях), радзей пакідалі за сабой права распаўсюджвання дзейнасці на тэрыторыю губерні і зусім рэдка на тэрыторыю некалькіх.

Раздзел «Склад таварыства» адлюстроўваў структуру членскага складу таварыства, членскія ўнёскі, правы і абавязкі членаў. Статуты вызначалі некалькі катэгорый членаў: сапраўдныя, ганаровыя, пажыццёвыя, члены-спасборнікі, члены-супрацоўнікі. Колькасць дадзеных катэгорый вагалася ў залежнасці ад асобна ўзятага таварыства. Адзначым, што статут таварыства «Адукацыя» ў Віцебску ўвогуле не прадугледжваў катэгорый членаў, што з'яўляецца выняткам для беларускіх культурна-асветніцкіх таварыстваў¹². Найбольш распаўсюджаным было спалучэнне трох катэгорый членаў: сапраўдныя, пажыццёвыя, ганаровыя. Усе кандыдаты мусілі быць зацверджаны праўленнем або агульным сходам таварыства.

Галоўную ролю ў жыцці таварыства адыгрывалі сапраўдныя члены, з іх фарміравалася праўленне, яны выплачвалі асноўную суму членскіх унёскаў. Для зацвярджэння праўленнем (або агульным сходам) асобы сапраўдным членам часта патрабавалася рэкамендацыя двух ці трох членаў таварыства. Само зацвярджэнне адбывалася па сродках таемнага галасавання: «Сапраўдныя члены прымаюцца праўленнем праз таемную падачу галасоў, кандыдаты ў члены таварыства павінны быць рэкамендаваны праўленню найменей трыма членамі. Праўленне мае права адмовіць у прыёме ў лік членаў без матывіроўкі. Асоба, не прынятая праўленнем, мае права апеляваць у агульны сход»¹³.

Дэкларавалася, што членамі таварыства могуць быць асобы абодвух палоў і ўсіх саслоўяў. Але згодна з заканадаўствам складальнікамі статутаў удакладнялася, што членамі таварыства не могуць быць: непаўналетнія; навучэнцы ў навучальных установах; ніжнія чыны і юнкеры, што адбываюць вайсковую службу; асобы, абмежаваныя ў правах паводле суда, і тыя, што знаходзяцца пад судом і следствам па абвінавачванні ў злачынствах, якія цягнуць за сабой абмежаванне правоў¹⁴. Аднак часта на прыняцце ў склад сапраўдных членаў таварыства маглі быць накладзеныя і дадатковыя абмежаванні, дадзеныя нормы фіксаваліся ў статутах. Беларускае таварыства ў г. Вільні ўводзіла абмежаванне прыняцця ў склад сваіх сапраўдных членаў паводле нацыянальнай прыкметы. Сапраўднымі членамі адзначанага таварыства маглі стаць выключна беларусы, рускія і ўкраінцы¹⁵. Мінскае вегетарыянскае таварыства, якое ставіла за мэту распаўсюджванне ведаў аб здаровым харчаванні па сродках вядзення лекцый, публікацый профільных артыкулаў у прэсе і г. д., прымала ў сапраўдныя члены выключна практыкуючых вегетарыянцаў¹⁶. Адпаведна ў склад сапраўдных членаў Рускага жаночага гуртка ў г. Мінску маглі быць прыняты толькі жанчыны¹⁷. Што тычыцца «жаночага пытання» ў іншых нежаночых таварыствах, нягледзячы на сваю роўнасць у голасе як сапраўдных членаў, жанчыны маглі быць пазбаўлены права займаць у таварыстве любыя пасады¹⁸.

Неабходным абавязкам кожнага сапраўднага члена таварыства было выплачванне штогадовага грашовага ўнёску, сума яго вагалася ад 1 да 10 руб. Як правіла, пры аднаразовым унясенні загадзя абазначанай грашовай сумы прадугледжвалася магчымасць атрымання статусу пажыццёвага члена. У залежнасці ад арганізацыі сума гэтая вызначалася ў раёне ад 30 да 200 руб. У лік пажыццёвых членаў маглі трапіць юрыдычныя асобы. Гэтак у пажыццёвых членах Таварыства аматараў навук у г. Вільні значыліся Віленскі зямельны банк і Віленскі прыватны камерцыйны банк¹⁹. Статуты некаторых таварыстваў дазвалялі гарадскім, земскім і іншым грамадскім установам, што аказваюць таварыству фінансавую дапамогу фіксаванага памеру, мець свайго прадстаўніка на пасяджэннях таварыства з правамі паўнаважнага члена²⁰.

Нявыплата штогадовага ўнёску з'яўлялася падставай да выключэння асобы са складу членаў таварыства. Заўважым, аднак, што абмежаванне пратэрміноўкі выплаты ўнёску было неаднолькавым для розных таварыстваў. Польскае таварыства «Асвятла» ў г. Мінску зафіксавала статутам штогадовы членскі ўнёсак у памеры аднаго рубля, ставіць жа пытанне аб выключэнні асобы са складу членаў гэтага таварыства можна было на падставе нявыплаты ўнёскаў на працягу двух гадоў і выключна паводле пастановы праўлення²¹. Рускі жаночы гурток у г. Мінску з грашовым унёскам у 10 руб. не

дапускаў пратэрміновак выплаты ўвогуле. Паводле артыкула 14 статута гуртка, «члены, што не выплацілі свой членскі ўнёсак у абазначаны тэрмін, лічацца выбыўшымі»²². Такім чынам, прасочваецца залежнасць паміж усталяваным памерам членскага ўнёску і тэрмінам яго выплаты.

Аднак на практыцы праўленні таварыстваў не імкнуліся жорстка выконваць норму статута аб абавязковай выплаце ўнёску ў вызначаны тэрмін. Гэтак у 1910 г. з Віленскага таварыства аматараў навук за нявыплату членскага ўнёску на працягу трох гадоў было выключана толькі два чалавекі²³. Пры гэтым абавязковы тэрмін выплаты ўнёску быў вызначаны статутам таварыства ў два гады²⁴.

Пры разглядзе дакументаў, датычных дзейнасці і складу беларускіх культурна-асветніцкіх таварыстваў, робіцца відавочнай прапарцыйная залежнасць вызначаных статутамі памераў членскіх унёскаў ад грашовага прыбытку і сацыяльнага статусу іх заснавальнікаў. Высокія грашовыя ўнёскі ператваралі таварыства ў элітарны клуб і, такім чынам, не спрыялі масавасці яго членаў. Вызначэнне заснавальнікамі таварыства памеру штогадовых унёскаў у 1–3 руб. рабіла членства ў ім даступным для шырокіх пластоў насельніцтва. Аднак невялікія выплаты ігралі дваістую ролю ў жыцці таварыстваў, з аднаго боку, спрыялі масавасці, з другога – маглі весці да нестабільнасці іх працы.

Віцебскае таварыства «Адукацыя», заснаванае ў студзені 1913 г., вызначыла штогадовыя ўнёскі ў памеры 3 руб., што сярод іншага спрыяла хуткаму павелічэнню колькасці яго членаў – за першыя дзевяць месяцаў дзейнасці да 1268 чалавек²⁵. У той жа час Рускі жаночы гурток у г. Мінску, арыентаваны найперш на мясцовыя эліты, адмяжоўваўся ад ніжэйшых пластоў грамадства адносна высокімі ўнёскамі ў памеры 10 руб. штогод. За пяць гадоў сваёй дзейнасці з 1906 па 1911 г. агульная колькасць яго членаў павялічылася ўсяго да 77 чал.²⁶

Ганаровыя члены выбіраліся з ліку асоб, што прынеслі таварыству найбольшую карысць, а таксама вядомых дзеячаў у сферы культуры і асветы, як правіла, з ліку жыхароў горада ці губерні, ад штогадовых грашовых унёскаў яны вызваляліся²⁷. На агульных пасяджэннях ганаровыя члены карысталіся роўным правам голасу разам з сапраўднымі членамі таварыства²⁸. Члены гэтай катэгорыі мелі права свабоднага ўваходу на ўсе забаўляльныя і адукацыйныя мерапрыемствы, што ладзіліся таварыствам²⁹.

Статус члена-супрацоўніка атрымлівалі асобы, якія выказвалі жаданне садзейнічаць таварыству ў дасягненні абазначаных ім мэт і дапамагалі ў яго дзейнасці. Яны, як правіла, вызваляліся ад выплаты штогадовых грашовых унёскаў і ў лепшым выпадку мелі права дарадчага голасу. Некаторыя таварыствы, паводле сваіх статутаў, ураўнівалі членаў-супрацоўнікаў у правах з сапраўднымі³⁰. Гэта катэгорыя членаў таварыстваў часта фіксавалася ў статутах фармулёўкай «члены-спаборнікі», таму дадзеныя катэгорыі можна лічыць тоеснымі.

Органы кіравання культурна-асветніцкіх таварыстваў складаліся з агульнага сходу, праўлення таварыства і рэвізійнай камісіі, што фіксавалася асобным раздзелам статута. Агульны сход як вышэйшы орган кіравання складалі ўсе катэгорыі членаў таварыства. Пасяджэнні агульнага сходу дзяліліся на штогадовыя справаздачныя, чарговыя і надзвычайныя.

Парадак склікання і правядзення сходу меў вызначаную рэгламентацыю. Праўленне загадзя паведамляла членам таварыства аб яго правядзенні. Ключавым пунктам у легітымізацыі рашэнняў сходу таварыства было пытанне кворуму. Мінімальнае колькасць прысутных, якая магла прыняць правамоцнае рашэнне на агульных сходах, хілілася да 1/5 ад усіх сапраўдных членаў³¹. Аднак пры рашэнні пытанняў аб змене і дапаўненні статутаў, набыцці, адчужэнні і залогу нерухомай маёмасці, зменах памераў членскага ўнёску і іншых найбольш важных пытанняў патрабавалася большая колькасць прысутных. Яна магла дасягаць паловы ад усіх сапраўдных членаў, што пражываюць у горадзе (цэнтры дзейнасці таварыства)³². Таварыствы, якія складаліся з невялікай колькасці членаў (да 100 чал.), маглі пазначаць не працэнтную, але дакладную колькасць прысутных, неабходную для прыняцця правамоцнага рашэння, яна вагалася ад 20 да 30 чал.³³

Рашэнні прымаліся простае большасцю галасоў, апроча пытанняў, звязаных з унясеннем зменаў у статут. У дадзеным выпадку патрабавалася згода 2/3 ад прысутных на сходзе членаў таварыства³⁴.

Асноўны цяжар кіравання таварыствам, а таксама ўся бягучая праца ўскладалася на яго праўленне (савет), якое выбіралася на справаздачных агульных сходах тэрмінам ад аднаго да трох гадоў. Колькасць членаў праўлення вагалася ад 4 (Мінскае таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі) да 15 (Мінскі рускі жаночы гурток) чалавек. З свайго асяроддзя яны выбіралі старшыню, намесніка старшыні, сакратара, скарбніка і па меры патрэбы зацвярджалі іншыя адказныя пасады. Радзей старшыню выбіраў непасрэдна агульны сход³⁵. Статуты рэгламентавалі перыядычнасць сходаў праўлення, у асноўным яна вызначалася не радзей за адзін раз на месяц.

Паўнамоцтвы членаў праўлення (савета) былі даволі шырокімі: «загадванне бягучымі справамі таварыства і вядзенне ўсяго ліставання ад імя таварыства; скліканне агульных і звычайных пасяджэнняў і прадстаўленне на іх дакладаў па належных да разгляду спраў; складанне штогадовага каштарыса; пошук сродкаў, загадванне гаспадарчай часткай і вядзенне справаздачы; распараджэнне грашовымі выдачамі, камандзіроўка спецыялістаў; прывядзенне ў выкананне ўсіх пастаноў сходу; кіраўніцтва выданнямі таварыства; дапушчэнне да чытання на сходах навуковых дакладаў; складанне

праграм публічных лекцый і курсаў; выдача фінансавых кніг; разгляд штогадовай справаздачы аб дзейнасці таварыства; садзейнічанне адкрыццю і, у выпадку патрэбы, распараджэнні па закрыцці аддзелаў таварыства; удзел праз аднаго з членаў савета ў камісіях»³⁶.

Для назірання за вядзеннем гаспадарчай дзейнасці, правільнасці расходу грашовых сродкаў і адпаведнасці мэтам таварыства распараджэнняў праўлення пры таварыстве магла быць створана рэвізійная камісія ў складзе 3–5 членаў. Напрыканцы справаздачнага года камісія павінна была здзейсніць рэвізію справаздачнасці таварыства і прадставіць заключэнне гадавому агульнаму сходу.

Вырашэннем пытання аб закрыцці таварыства займаўся ліквідацыйны сход, дадзенае рашэнне прымалася не менш чым 2/3 галасоў ад колькасці прысутных сапраўдных членаў таварыства. Як правіла, пасля закрыцця маёмасць таварыства перадавалася на патрэбы культурна-асветніцкай дзейнасці іншым таварыствам або дзяржаўным установам.

Дзейнасць культурна-асветніцкіх таварыстваў у Беларусі ў 1905–1914 гг. рэгулявалася іх статутамі, зацверджанымі афіцыйным парадкам у адпаведнасці з дзеючым заканадаўствам. Часовымі правіламі аб таварыствах і саюзах, прынятымі 4 сакавіка 1906 г., рэгламентавалася дакладная структура статутаў таварыстваў, якія жадалі атрымаць статус юрыдычнай асобы. Беларускаю спецыфіку складала дзейнасць сярод асветніцкіх таварыстваў значнай колькасці арганізацый, арыентаваных на польскую і яўрэйскую нацыянальную прысутнасць. Імкненне да правядзення асветніцкай дзейнасці сярод сваіх нацыянальных груп яны фіксавалі ў раздзеле мэт і задач сваіх статутаў. Пры разглядаванні дакументаў, датычных дзейнасці ў складу беларускіх культурна-асветніцкіх таварыстваў, робіцца відавочнай прапарцыйная сувязь вызначаных статутамі памераў членскіх унёскаў ад грашовага прыбытку і сацыяльнага статусу іх заснавальнікаў. Устаноўлены высокі памер грашовага ўнёска адмоўна ўплываў на колькасць членаў і спрыяў пераўтварэнню таварыстваў у своеасаблівыя элітарныя клубы. Бягучая праца па кіраванні таварыствам ляжала на іх праўленнях (саветах), склад членаў праўленняў зацвярджаўся агульным сходам членаў таварыства. У выпадку ліквідацыі таварыства статутамі прадугледжвалася працэдура перадачы яго маёмасці іншым установам, дзяржаўным або недзяржаўным, на патрэбы культурна-асветніцкай або дабрачыннай дзейнасці.

¹ Гл.: Дегальцева Е. А. Культурно-просветительные объединения Томской губернии в последней трети XIX – начале XX в.: Автореф. ... дис. канд. ист. наук. Новосибирск, 1999; Косихина И. Г. Общественно-культурные организации Курской губернии в 60-е гг. XIX в. – февраль 1917 г.: Автореф. ... дис. канд. ист. наук. Курск, 1998; Попов Д. И. Культурно-просветительные общества в Сибири в конце XIX – начале XX вв. Омск, 2006.

² Гл.: Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е: В 33 т. СПб., 1885–1913. Т. 26. 1909. С. 203.

³ Устав Минского общества любителей естествознания, этнографии и археологии. Мн., 1912. С. 1.

⁴ Устав Общественного собрания «Белорусский музыкально-драматический кружок» в г. Вильне. Вильна, 1911. С. 1.

⁵ Устав Виленского культурно-просветительного общества «Вестник знания». Вильна, 1913. С. 3.

⁶ Устав Общества «Образование» в г. Витебске. Витебск, 1913. С. 1.

⁷ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Ф. 3. Воп. 2. Спр. 14. Л. 3.

⁸ Устав Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске. Витебск, 1913. С. 3.

⁹ Устав Витебского еврейского литературно-музыкального общества. Витебск, 1912. С. 3.

¹⁰ Устав Польского общества «Освята» в г. Минске. Вильна, 1907. С. 1.

¹¹ Гл.: Устав Виленского культурно-просветительного общества «Вестник знания». Вильна, 1913. С. 3.

¹² Гл.: Устав Общества «Образование» в г. Витебске. Витебск, 1913. С. 2–3.

¹³ Устав Польского общества «Освята» в г. Минске. Вильна, 1907. С. 4.

¹⁴ Гл.: Устав Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске. Витебск, 1913. С. 2.

¹⁵ Гл.: Устав Белорусского общества. Вильна, 1908. С. 3.

¹⁶ Гл.: Устав Минского вегетарианского общества. Мн., 1911. С. 3.

¹⁷ Гл.: Устав Русского женского кружка в г. Минске. Мн., 1911. С. 5.

¹⁸ Гл.: Устав Общества изучения Белорусского края в г. Могилеве. Витебск, 1905. С. 3.

¹⁹ Гл.: Отчет о деятельности и состоянии Общества любителей наук в г. Вильне за 1914 г. Вильна, 1915. С. 18.

²⁰ Гл.: Устав Слуцкого общества образования. Слуцк, 1909. С. 3.

²¹ Гл.: Устав Польского общества «Освята» в г. Минске. Вильна, 1907. С. 4.

²² Устав Русского женского кружка в г. Минске. Мн., 1911. С. 6.

²³ Гл.: Отчет о деятельности и состоянии Общества любителей наук в г. Вильне за 1910 г. Вильна, 1911. С. 9.

²⁴ Гл.: Устав Общества любителей наук в г. Вильне. Вильна, 1907. С. 6.

²⁵ Гл.: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 2649. Воп. 1. Спр. 420. Л. 54.

²⁶ Гл.: Отчет Русского женского кружка в г. Минске за 1911 г. Мн., 1912. С. 12–14.

²⁷ Гл.: Устав Общества изучения Белорусского края в г. Могилеве. Витебск, 1905. С. 4.

²⁸ Гл.: Устав Общества любителей наук в г. Вильне. Вильна, 1907. С. 5.

²⁹ Гл.: Устав Минского общества любителей изящных искусств. Мн., 1899. С. 12.

³⁰ Гл.: Устав Русского женского кружка в г. Минске. Мн., 1911. С. 6.

³¹ Гл.: Устав Виленского культурно-просветительного общества «Вестник знания». Вильна, 1913. С. 11.

³² Гл.: Устав Общества изучения Белорусского края в г. Могилеве. Витебск, 1905. С. 7.

³³ Гл.: Устав Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске. Витебск, 1913. С. 12; Устав Русского женского кружка в г. Минске. Мн., 1911. С. 11; Устав Слуцкого общества образования. Слуцк, 1909. С. 6.

³⁴ Гл.: Устав Общества любителей наук в г. Вильне. Вильна, 1907. С. 9.

³⁵ Гл.: Устав Виленского общества эсперантистов. Вильна, 1909. С. 10.

³⁶ Устав Минского общества любителей естествознания, этнографии и археологии. Мн., 1912. С. 3.